

Maart 2022

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Rustoord Diemen na tien jaar Onze begraafplaats: Schiebroek
Gouden Terebinth 2022

Tot het funeraire erfgoed reken ik uitdrukkelijk ook de verhalen die graven vertellen, ook als een grafbedekking op zichzelf geen monumentale waarde heeft.

Om dat nog eens te onderstrepen, neem ik u mee voor een verhaal dat begint met een eenvoudige zerk op de Zuiderbegraafplaats in Groningen en dat zich voortzet naar graven in Roemenië en Duitsland terwijl Albanië de verbindende schakel is.

Op de Zuiderbegraafplaats ligt Lodewijk Thomson (1869-1914) begraven. Deze studeerde in 1888 af aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. Zijn militaire loopbaan bracht hem onder meer in Nederlands-Indië en in zuidelijk Afrika als militair attaché bij de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) en Oranje-Vrijstaat. Daarnaast was Thomson politiek actief en zat hij van 1905 tot 1913 voor de Liberale Unie in de Tweede Kamer. Hierna kwam hij terug in dienst en werd in Groningen gelegerd. Hij zou daar niet lang blijven, want hij werd – inmiddels majoor – naar Albanië gezonden. Dat land had zich in 1913 onttrokken aan het Ottomaanse Rijk, maar was een puinhoop van elkaar bevechtende partijen. Tijdens een vredesconferentie werd Nederland gevraagd militairen te leveren om uit de krijgsbendes een leger en een politiemacht te formeren. Met twintig andere militairen werd Thomson uitgezonden.

Inmiddels zocht men ook naar een staatshoofd voor Albanië. Dat werd de Duitse prins Wilhelm zu Wied (1876-1945). Men was op hem geattendeerd door zijn tante Elisabeth, die koningin van Roemenië was. Zu Wied zette op 7 maart 1914 in de toenmalige hoofdstad Durrës voet aan wal in het land waarvan hij zich Koning, Vorst of in het Albanees Mbret mocht noemen. Overigens hield hij het maar een half jaar uit en verliet zijn land in september 1914. Hij zou naar Roemenië trekken en daar in 1945 overlijden. Hij werd begraven in de Lutherse kerk van Boekarest. Op zijn grafzerk staat trots vermeld: *Fürst von Albanien*.

Met het aantreden van een vorst was de rust alerminst aanbroken, de Nederlandse vredesmacht had er zijn handen vol aan. Op 15 juli 1914 vielen rebellen Durrës aan. Tijdens de verdediging sneuvelde Thomson, die inmiddels

'directeur' van het Albanese leger was geworden. Hij werd opgebaard in het paleis van de Mbret en de volgende dag met grote eerbied begraven in Durrës. Later werd zijn lichaam in Albanië opgehaald en na een soort zegetocht van Amsterdam naar Groningen begraven op de Zuiderbegraafplaats. En zo rust daar de eerste Nederlander die omkwam bij een vredesmissie.

Deze eenvoudige zerk dekt het graf van Lodewijk Thomson op de Zuiderbegraafplaats in Groningen.

Dit is niet het hele (funeraire) verhaal. Enige tijd voordat Wilhelm zu Wied zich in Albanië meldde, arriveerde daar de Duitse avonturier en circusartiest Otto Witte (1872-1958). Otto wist de lokale autoriteiten ervan te overtuigen dat *hij* de nieuwe koning was. Hij genoot vervolgens van de inhuldiging, de parades en van de harem die hem ter beschikking werd gesteld. Toen na enkele dagen het bedrog uitkwam, ontvluchtte hij het land. De rest van zijn leven zou hij evenwel, gehuld in fantasie-uniformen, blijven rondlopen als voormalig koning van Albanië. Hoewel er tegenwoordig aan het waarheidsgehalte van Otto's verhaal wordt getwijfeld, staat op zijn grafstele in Ohlsdorf (bij Hamburg) onder zijn uitgehakte portret nog steeds: *Otto Witte, ehemaliger König von Albanien*.

Een verhaal naar aanleiding van een eenvoudige zerk op de Zuiderbegraafplaats in Groningen; het soort verhalen en dus ook het soort graven, waar we, ook op lokaal niveau, niet zuinig genoeg op kunnen zijn!

Bert Lever

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 36 (2022) 1 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Korrie Korevaart
Jenny Mateboer (eindredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers:

Wim Cappers
Bartho Hendriksen
Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl

 [@TijdschriftTerebinth](https://www.facebook.com/TijdschriftTerebinth)

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter)
Korrie Korevaart (vicevoorzitter)
Eward Timmerman (secretaris)
Pierre Pesch (penningmeester)
Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulier (individueel) € 32,50 idem met partner/huisgenoot € 43,50 bedrijven / instellingen € 80 bibliotheken / archieven € 32,50

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

Bij dit nummer

Ongetwijfeld valt u meteen op dat de achterzijde van deze *Terebinth* gesierd wordt door historische foto's. In deze jaargang sluiten we elk nummer af met sfeervolle oude beelden die verwijzen naar een artikel in de betreffende aflevering. 'Uit het veld' staat nu op pagina 27.

Veel blij nieuws in dit maartnummer. Liesbeth Vermeulen bezocht na tien jaar begraafplaats Rustoord in Diemen. Ze constateert dat aanbevelingen die *Terebinth* destijds heeft gedaan, zijn uitgevoerd en dat de begraafplaats weer een aangename uitstraling heeft. Piet Meijers zorgde voor het opknappen van monumenten van suikerpioniers in Stampersgat, en deelt zijn werkwijze – ter informatie en aansporing. Harrie Pruijsten zorgde zelfs voor het opknappen van een compleet begraafplaatsje in Schiebroek. Voorzitter Bert Lever kon de Gouden *Terebinth* 2022 feestelijk uitreiken: in het echt, niet digitaal. De jury formuleerde vier succesfactoren bij het behoud van funerair erfgoed: eveneens ter inspiratie.

Wouter Schrover schrijft over 'rouwen om een voorbij bestaan' in meer algemene zin en John Löwenhardt tekent een specifieke casus op: hoe de grafzerk van een kleinzoon de plaats inneemt van die van zijn grootmoeder. Als Holocaust-slachtoffer heeft zij geen graf.

Tot slot: we zoeken met ingang van het septembernummer een **nieuwe eindredacteur**. Helpt u mee? De advertentie staat op pagina 26 en komt ook op onze website en facebookpagina. Zegt het voort.

Overzicht van begraafplaats Rustoord in Diemen, met de fraai opgeknapte aula en uitzicht op de nieuwe wijk aan de overkant van het water. Foto Liesbeth Vermeulen
Foto voorzijde: Onbetwist topstuk van de Noorderbegraafplaats in Assen is het Brumsteede-monument, volop voorzien van funeraire symboliek. Foto Bert Pierik

Inhoud

- 2 Van de voorzitter
- 3 Mens & plek: Pieter Jan Borsch
- 4 Rustoord in Diemen
- 6 Bij het graf van Emanuel Snatager (1953-2020)
- 8 Een korstmossenparadijs in Lochem
- 10 Onze begraafplaats: Schiebroek
- 14 Fotoreportage Noorderbegraafplaats Assen
- 16 Rouwen om een voorbij bestaan (1)
- 19 Boeken
- 20 Wie voelt zich verantwoordelijk voor restauratie?
- 22 Begraafplaats Rustoord Nijmegen 125 jaar
- 24 Uitreiking Gouden *Terebinth*
- 26 *Terebinth*nieuws en Noordenwind
- 27 Uit het veld: Marijt Schaab
- 28 Toen... in Nijmegen

MENS & PLEK / PIETER JAN BORSCH, HISTORISCH GEWETEN VAN AMELAND

Pieter Jan Borsch bij de grafsteen van kapitein Wijnbergh uit 1777.

Het is een komen en gaan in de Sint Magnuskerk van Hollum. Het publiek doet mee aan de jaarlijkse kunstroute over het eiland. Sommigen raken van het kunstpad af: twee deelnemers hebben een geplastificeerde rondwandeling bemachtigd (die bij de westelijke ingang voor bezoekers klaarligt) en dwalen nu tussen de historische stèles op het kerkhof. Pieter Jan Borsch – gouden oorringetje, Amelander accent – kent zijn rondleiding uit het hoofd en wijst ze uit de verte even de weg: 'Hallo, jullie route gaat hierheen. Dat graf hoort er ook bij.' Wat zachter: 'Ja, de mensen lezen soms verkeerd.'

Het grauwe novemberweer is niet gunstig voor fleurige foto's, maar de grafstenen zijn nu in elk geval goed droog. Dat heeft een groot voordeel: 'Als je wilt, kun je nu alles lezen, dat is wel eens anders.' Ik vraag hem naar een steen van een bijzondere eilander. Hij loopt voorbij de steen van de opa van Multatuli en gaat voor de foto bij een steen uit 1777 staan. Daar ligt Wigle Pieter Wijnbergh begraven, een koopvaardijkapitein die in de

jaren 1726-1766 vanwege de Oostzeehandel wel 56 keer door de Sont is gevaren.

Als zoveel kerkhofvrijwilligers zit ook hij met een dilemma: 'Twee jaar geleden hebben we hier alles goed schoongemaakt, met water en een harde borstel. Maar we kregen nogal wat kritiek, want sommige mensen gaan die korstmossen aan het hart; die werden er naar van. Maar ja, nu staan ze er weer lekker fris bij. Ze zijn er toch voor om gelezen te worden.'

Hij verwacht hier ook zelf begraven te worden en wijst op een heel 'straatje' van de familie Borsch. Zo'n dertig jaar geleden nam hij het schoonmaken van de graven van de familie van zijn vader over, ook in andere plaatsen op het eiland. Sindsdien breidde het schoonmaak-, stel- en verwerk zich alleen maar uit. Zijn vrouw Tineke ging meedoen, met recent nog meer eilanders. Er is nu een heel groepje. Hun doel? De Amelander grafcultuur in stand houden.

Korrie Korevaart

Luchtfoto, de groene begraafplaats Rustoord omringd door spoorlijn, Weespertrekvaart, woonkern en bedrijf Saan. Foto Koninklijke Saan

Rustoord in Diemen bloeit op na overname door gemeente

Ruim tien jaar geleden (eind 2010) kocht de gemeente Diemen begraafplaats Rustoord aan. Daarmee kwam er voor het eerst een gemeentelijke begraafplaats en de kans op een betere toekomst voor Rustoord. De eeuwenoude dodenakker kende vanaf het begin in 1791 diverse eigenaren en kampte met allerlei achterstallig onderhoud. We gaan kijken hoe de begraafplaats er nu bij ligt en maken een wandeling met Bas van Mil, opzichter begraafplaats van het Team Infra van de gemeente en al die tijd betrokken bij Rustoord.

Voor wie lang niet op de begraafplaats is geweest, heeft er een aardige transformatie plaatsgevonden. De met paardenkastanjes omzoomde laan naar de aula is in 2011 veranderd in een grindpad omlijst met rode beuken. Door kastanjeziekte moesten de bomen destijds geroid worden. Nu staan de beuken er prachtig bij. De kleine aula in Amsterdamse Schoolstijl (1935) is fraai opgeknapt, de dakpannen glimmen weer. Als je omdraait naar de ingang met het gerestaureerde hek, is het uitzicht aardig veranderd: aan de overkant van de Weespertrekvaart ligt nu een heel nieuwe woonwijk met fraaie appartementen.

Gemeentelijk monument

In december 2014 verscheen het boekje *Twee eeuwen plus een kwart*, naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van Belangenvereniging Rustoord, over de roerige geschiedenis van deze 1,41 hectare grote dodenakker en van de vereniging. Een jaar eerder maakte (toen nog vereniging De) Terebinth een inventarisatierapport voor de gemeente, met allerlei aanbevelingen, die goeddeels zijn opgevolgd.

Belangenvereniging Rustoord telt 280 leden. Secretaris Marianne Berkelaar en voorzitter Willemien Boland: 'Vroeger stond de Vereniging op de barricaden, nu is het een gesprekspartner en klankbordgroep van de gemeente geworden. We worden voor vol aangezien, twee keer per jaar is er overleg. Op ons initiatief is in 2018 het herdenkingsmonumentje voor WOII-slachtoffers iets verplaatst en opgeknapt. Op 4 mei worden er nu bloemen gelegd en op 5 mei gaat de vlag in top.' De vereniging heeft geen website, maar is per mail bereikbaar via secretariaatrustoord@gmail.com. Het boekje *Twee eeuwen plus een kwart* is nog beperkt verkrijgbaar.

Inmiddels is het voorste deel van de begraafplaats, tot de eerste grindpaden naar links en rechts, gemeentelijk monument geworden. Ook de aula en enkele andere grafmonumenten hebben deze beschermde status gekregen. Het voorste deel bevat een serie grafkelders uit begin negentiende eeuw. Veel van deze kelders zijn opgeknapt en opnieuw gemetseld. De begraafplaats kent een opvallende constructie: de gemeente is eigenaar en zorgt voor de exploitatie, terwijl de administratie en het technisch beheer worden verzorgd door de Nieuwe Ooster (DNO) in Amsterdam.

De aanbevelingen van Terebinth zijn goeddeels overgenomen

Gedenkplek en verstrooiveld

Het is een waterkoude dag in januari als we over de dodenakker lopen. De medewerkers van Pantar ('sociaal ontwikkelbedrijf') die het groen onderhouden maakt het weinig uit, ze gaan gewoon verder met het wegblazen van blaadjes. 'Er is al veel gebeurd, maar er is nog van alles te doen', zegt Van Mil.

Vooraf het midden van de begraafplaats, achter de aula, is flink aangepakt. In 2020 zijn veel algemene graven geruimd. Was het voorheen overwoekerd, met vage paadjes en rommelige dierengraven, nu is er een groot, open grasveld. 'Dit is bedoeld als gedenkplek en asverstrooiveld', zegt Van Mil. 'Er komen nog bankjes, in het midden staat een tulpenboom. Hier zou de jaarlijkse dodenherdenking ook kunnen plaatsvinden.' Normaal organiseert Belangenvereniging Rustoord in juni een herdenking met

klassieke muziek, een drukbezocht evenement dat helaas door corona al twee keer afgelast is.

De indeling in grafvakken is nu met duidelijke paaltjes aangegeven. Ook het deel met moslimgraven is drastisch opgeknapt. De graven liggen hier strak tegen elkaar aan en het onderhoud liet daardoor soms te wensen over. Nabestaanden moesten de graven zelf bijhouden of bij de islamitische stichting onderbrengen, maar omdat het overleg hierover met hen en de uitvaartorganisatie moeizaam verliep, heeft de gemeente de zorg overgenomen. Traditioneel wordt er een bekisting van losse plankjes gemaakt, maar omdat dit onveilig is vanwege instortingsgevaar is er besloten om de resterende plekken te voorzien van prefab betonnen bekistingen, te herkennen aan de oranje paaltjes die boven de grond uitsteken. In en rond Amsterdam worden relatief veel moslims begraven.

Een deel van de begraafplaats is nu gemeentelijk monument

Erfafscheidingen anders

Aan de achterkant van de begraafplaats, die grenst aan een woonkern, zijn de beeldbepalende populieren verdwenen, nadat ze eerst gekandelaberd waren. Ook aan de zijkant, met als buurman logistiek bedrijf Saan, hebben de bomen hun beste tijd gehad. Populieren groeien snel, maar hebben ook een beperkte levensduur. Het bedrijf staat op het punt te verhuizen naar een beter bereikbare plek in Diemen, waarmee het grote terrein vrijkomt voor woningbouw. De grond is eigendom van het bedrijf en de woonkern zal dan ook Hof van Saan heten. Samen met de projectontwikkelaar gaat de gemeente bekijken hoe de erfafscheiding eruit komt te zien.

In 2020 geplaatst grafmonument voor Pieter Nieuwland, vlakbij de plek van diens geruimde graf.

Begraafplaatsopzichter Bas van Mil voor een islamitisch grafveld.

We lopen langs de 'Saankant' weer naar voren, waar in de buurt van de kleine ontvangstruimte urnengraven zijn gemaakt. 'Dat loopt nog niet storm', vertelt Van Mil. De meeste nabestaanden laten urnen bijzetten in een bestaand graf, of vastlijmen op de grafsteen. Nieuwe graven uitgeven komt weinig voor en per jaar zijn er gemiddeld zo'n vijftig begrafenissen.

Lokale beroemdheden

Vlakbij de voormalige beheerderswoning staan oude grafzuilen verzameld, deels uit de tijd dat de Evangelisch-Lutherse Gemeente eigenaar van de begraafplaats was (1925-1982). Rustoord kent weinig landelijke, maar wel enkele lokale beroemdheden die in dit beschermde gedeelte liggen, zoals rector-hoogleraar N. Kappeijne van de Coppello (†1882) en VVD-politica Annelien Kappeijne van de Coppello (†1990), in graf A238. Zo ook hoogleraren Gerard en zoon Willem Vrolijk (†1859/1863), de naamgevers van het Vrolijk museum in het Amsterdam UMC, in graf B153, en Lizzy Ansingh (†1959), kunstenaar van de Amsterdamse Joffers.

In 2020 is een gedenksteen voor Pieter Nieuwland geplaatst, vlakbij de plek waar in het verleden zijn graf lag. Wethouder Matthijs Sikkens-van den Berg en een leerling (Pieter) van het Pieter Nieuwland College in Amsterdam onthulden de gedenksteen. Nieuwland was lector in de wis-, sterren-, en zeevaartkunde (†1794).

Broederschapsgraf

We lopen nog even naar de andere kant van Rustoord, naar de spoorlijn, waar een fraai grafmonument met dak staat dat nog door de gemeente gerestaureerd wordt. Even verderop is een Broederschapsgraf van de Hells Angels, dat nog regelmatig bezocht wordt. 'Tegenwoordig vinden we dan bierblikjes van 0 procent alcohol', lacht Van Mil, 'ja, ze moeten nog rijden natuurlijk'.

Liesbeth Vermeulen

Begraafplaats Rustoord - Weesperstraat 84 - 1112 AP Diemen
Openingstijden: Dagelijks van 9 tot 16 uur
Zon- en feestdagen van 12 tot 16 uur

Bij het graf van Emanuel Snatager (1953-2020)

Eerbetoon met een grafsteen

Twee grafstenen, ze lijken identiek. Links en rechts, onder ieder van de twee stenen rust een Emanuel Snatager. Het zijn *matsewot* (e.v.: *matsewa*) op de Joodse Begraafplaats te Zutphen. Ze markeren een aangrijpende geschiedenis.

Begin oktober 2021 werd ik gevraagd op zondag de 10e naar de begraafplaats te komen om 'minje te maken' bij de onthulling van een grafsteen. Minje (voluit: *minjan*) betreft de aanwezigheid van tenminste tien joodse mannen, vereist om bepaalde gebeden, zoals het *kaddisj*, te zeggen. Het betrof de *matsewa* van Emanuel Snatager, overleden in Amsterdam op 8 oktober 2020. In hun rouwadvertentie hadden twee collega's hem omschreven als 'psychotherapeut in hart en nieren'. *De Volkskrant* wijdde een maand later een In Memoriam aan hem.

Identieke stenen

Terwijl de opperrabbin spreekt, merk ik op dat de steen wel érg veel lijkt op die er rechts naast. De steensoort is dezelfde, het ontwerp identiek, terwijl de rechtse toch uit 1935 dateert en de linker, die van Emanuel junior, uit 2021. In de tussenliggende 86 jaren zijn *matsewot*-gebruiken sterk gemoderniseerd, maar daarvan is hier niets te zien. Ook de tekst lijkt, afgezien van de persoonlijke details, identiek.

Groot aantal vrienden

Op de steen van Emanuel junior worden 'partner, broer en oom' vermeld. Tijdens de toespraak staan partner, zus en neef naast het graf, vervolgens spreekt de neef het *kaddisj* uit. Snatager kwam uit een typisch Zutphens-joodse familie waarvan na de vernietigende Holocaust weinig meer over is. De partner is uit Amsterdam gekomen, de zuster uit Israël en de neef uit Berlijn. Maar zelden zag ik bij een steenonthulling zo'n indrukwekkend groot aantal vrienden en oud-collega's. Het ziet zwart van de randstellingen.

Emanuel Snatager junior.
Foto privé-archief

Grootvader en kleinzoon

Mijn vermoedens worden spoedig na de plechtigheid bevestigd: onder de rechter steen ligt de grootvader van de man onder de linker steen. Emanuel Snatager junior heeft zich doelbewust naast zijn grootvader laten begraven, in het graf dat oorspronkelijk bestemd was voor zijn grootmoeder Julie Snatager-Wallerstein. Zij is in februari 1943 in Auschwitz vermoord. Het graf bleef leeg. Hij heeft daarbij opdracht gegeven een steen te maken die identiek is aan die van zijn grootvader. En bovendien heeft hij kort voor zijn dood in Pforzheim, de geboorteplaats van zijn grootmoeder, een Stolperstein laten plaatsen. Opdat er ook voor haar een plek van herdenken zal zijn. Bij de plaatsing ervan in mei 2020 lag hij in het ziekenhuis waar hij te horen kreeg dat hij nog maar kort te leven had. Hij liet in Pforzheim deze woorden uitspreken:

Levensloop

'Toen ik in 1967 voor het eerst met mijn vader de plaats bezocht waar mijn grootvader Emanuel Snatager is begraven, moest ik daar van mijn vader zand over strooien dat hij uit het heilige land had mee genomen. Na een lange stille wandeling in Zutphen kwamen we bij het graf aan en bedankte mijn vader God dat mijn grootvader een natuurlijke dood was gestorven. Als kind kwam het schokkend over dat er iets is dat erger is dan de dood.'

[Hebreeuws:] Hier rust de geëerde Emanuel, zoon van de geëerde Eduard en de naam van zijn moeder (is) Ruth. Hij ging naar zijn eeuwige wereld op 20 tisjrie van het jaar 5781. Moge zijn ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven.

[Nederlands:] Hier rust onze lieve partner, broer en oom Emanuel Snatager, geb. 2 maart 1953 (15 adar 5713), overl. 8 oktober 2020 (20 tisjrie 5781).

[Hebreeuws:] Hier rust de geëerde Menachem, zoon van de geëerde Avraham en de naam van zijn moeder (is) Froemet. Hij ging naar zijn eeuwige wereld op 9 Marchesjwan van het jaar 5696. Moge zijn ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven.

[Nederlands:] Hier rust onze lieve man en vader Emanuel Snatager, geb. 17 april (20 nisan) 5633, overl. 5 november (9 chesjwan) 5696.

Wie was deze opmerkelijke man? Emanuel Snatager werd in maart 1953 geboren in Israël, is daar opgegroeid en heeft er zijn dienstplicht vervuld bij de luchtmacht. In 1966 heeft hij zijn *bar mitswa* (kerkelijke meerderjarigheid) gevierd en van zijn vader bij die gelegenheid als cadeau een reis naar Nederland gekregen, de reis waarop hij doelt in het citaat hiervoor. Die vader was Eduard Snatager, de jongste van de drie zonen van Emanuel senior en diens 'Joeltje' Wallerstein. Abraham (Bram) was in 1910 geboren, Herman in 1912 en Eduard in 1917.

Eduard was in 1945 de enige overlevende. Tijdens zijn onderduik in Wapenveld had hij brieven ontvangen van zijn broer Herman die vanuit het onderduikadres na enkele maanden toch naar moeder en vrouw in de Raadhuissteeg in Zutphen was teruggekeerd. Moeder Joeltje werd in februari 1943 in Auschwitz vermoord, vijf maanden na haar oudste zoon. Herman en zijn vrouw Betty (Beppie) werden een maand later naar doorgangskamp Westerbork overgebracht. Daar bevalt Beppie op 9 mei van een zoon die naar zijn grootvader Emanuel wordt genoemd. Baby Emanuel Snatager overlijdt zeventien dagen later in het kamp, zijn ouders worden op 23 juli in Sobibor vergast. Eduard heeft na de oorlog geen reden om nog in Nederland te blijven. In 1947 emigreert hij naar Palestina. Hij trouwt daar in 1949 met Ruth Hecht. Zij is in Bratislava geboren uit joodse ouders en al tien jaar eerder geëmigreerd.

Emanuel Snatager junior op de nek van zijn vader Eduard op het strand van Tel Aviv (1954). Rechts moeder Ruth en zus Ronit. Foto privé-archief

De overdracht van trauma's

Eduard leed onder een zwaar schuldcomplex. 'Ik kon me niet amuseren, ik had niet het recht me te amuseren en vrij te leven. Waarom leefde ik nog, waarom zijn die anderen omgekomen? Ik had het kerkhof thuis...' Hij zocht zwaar lichamelijk werk zodat hij 's nachts kon doorslapen. De jongste Emanuel Snatager heeft dezelfde naam gekregen als die zijn neefje in kamp Westerbork maar zeventien dagen heeft mogen dragen, de naam van hun beider grootvader. Nadat hij zelf was overleden, werd gezegd dat hij veel heeft betekend voor de behandeling van 'transgenerationale belasting': het doorgeven van oorlogstrauma's aan

Foto uit de jaren '20, van Emanuel Snatager senior met zijn vrouw Joeltje en hun drie zoons voor hun huis in de Raadhuissteeg in Zutphen. De jongste zoon Eduard, midden op de foto, is de vader van Emanuel jr. Foto uit Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal...*

de volgende generaties. Emanuel Snatager junior heeft in 1975 zijn geboorteland Israël verlaten en is in Utrecht psychologie gaan studeren. Vier jaar later ging hij in de leer bij Eddy de Wind, de joodse psychiater die uit Auschwitz was teruggekomen. En hij was diens assistent tot zijn dood in 1987. Door als psychotherapeut de transgenerationale belasting bij anderen te helpen verlichten heeft Snatager die bij zichzelf dragelijk gemaakt. Zijn veel te vroege dood sluit daarom toch een voltooid en vooral een zinvol leven af.

Emanuel Snatager laat geen kinderen na. Wél twee Nederlandse stichtingen, de Ruth and Eduard Snatager Foundation en de Emanuel Snatager Foundation. Laatstgenoemde stichting doet buiten Israël wat de stichting op naam van zijn overleden ouders in dat land beoogt: het financieel steunen van projecten van personen en organisaties die zich richten op slachtoffers en daders van geweld (oorlog, genocide, slavernij, incest, verkrachting en zo meer) of op het voorkómen daarvan.

John Löwenhardt

Met dank aan Eva van der Fluit, Ronit Lev-Ari en Liesbeth Molenberg

Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Voorwoord Emanuel Snatager, inl. en bez. J.W. Regenhardt. Spaarndam, Ivoorzwart [z.j.].

Peter de Waard, *Het eeuwige leven. Emanuel Snatager (1953-2020). 'Zijn leven werd van A tot Z door vader gevormd'*, *de Volkskrant*, 9 november 2020.

Zie emanuelsnatagerfdn.org voor informatie over de Emanuel Snatager Foundation, en snatagerfoundation.org voor de stichting op naam van zijn ouders.

Een korstmossenparadijs in Lochem

Midden in de stad Lochem ligt langs de Zutphenseweg de Oude Begraafplaats. Het toegangshek is wat verscholen achter een dichte heg. Bezoekers die de begraafplaats oplopen treffen een bijzondere plek aan met een rijke historie en bijzondere natuur. Door de ruime en gevarieerde opzet van de begraafplaats en de ouderdom ervan, is het een paradijs voor korstmossen en andere planten en dieren.

Op de steen vooraan groeien witte, gele en bruine korstmossen.

Een korstmos bestaat niet uit één organisme maar uit twee organismen, namelijk een alg en een schimmel. Algen zijn primitieve voorouders van planten, en vangen zonlicht op om er suikers van te maken. In een korstmos worden de suikers door de alg gedeeld met de schimmel. In ruil daarvoor biedt de schimmel bescherming aan de alg door als een omhulsel om de alg te groeien. Korstmossen zijn belangrijk omdat ze (net als planten) koolstofdioxide omzetten in zuurstof, en omdat ze gegeten worden door kleine insecten en andere beestjes. Ze groeien het meest op stenen en bomen en af en toe ook op de grond. Omdat er in Nederland van nature geen rotsen aanwezig zijn, zijn korstmossen die op steen groeien afhankelijk van oude begraafplaatsen en oude gebouwen. Begraafplaatsen met oude grafmonumenten zijn in ons land dan ook enorm belangrijk voor de biodiversiteit. Omdat korstmossen langzaam groeien en veel tijd nodig hebben om stenen te koloniseren, vormen het ruimen of schoonmaken van oude graven belangrijke bedreigingen voor ze.

Honderd soorten

Net als veel andere begraafplaatsen is de Oude Begraafplaats in Lochem in gebruik genomen in 1829, toen er een verbod kwam op het begraven in en om kerken. Nu is de begraafplaats al tientallen jaren gesloten. Er staan honderden oude grafmonumenten van kalksteen en zandsteen, die behalve een belangrijke herinnering aan het verleden ook een nieuwe functie hebben gekregen als drager van korstmossen. Tijdens een inventarisatie in december

2021 bleek de begraafplaats er een ware hotspot voor te zijn. Er groeien veel verschillende korstmossen op de oude graven, die nooit of nauwelijks zijn schoongemaakt. Op veel grafmonumenten groeien wel tien of meer soorten. Ook groeien veel korstmossen op de oude bomen die verspreid op de begraafplaats staan, en groeien enkele soorten op de grond. Juist de variatie aan verschillende boomsoorten en aan grafmonumenten, die soms open in de zon en soms beschaduwde onder bomen staan, maakt de begraafplaats zo uniek.

Fascinerende namen

Elk korstmos dat in Nederland voorkomt heeft een eigen naam, zowel een Latijnse naam (de wetenschappelijke naam) als (meestal ook) een Nederlandse naam. Mos-

Witberijpt muurschriftmos komt alleen voor op de droge 'onderkant' van schuinstaande, beschaduwde kalkstenen grafmonumenten.

vreter, Vliegenstrontjesmos, Doolhofschijfje en Hamsterootje zijn zomaar een paar voorbeelden van soorten met een aansprekende naam die op de begraafplaats in Lochem voorkomen. Ondanks hun fascinerende namen zijn de meeste korstmossen erg klein. Alleen de grootste soorten zijn met het blote oog goed waar te nemen. De meeste soorten laten zich pas goed zien met een loep die tien maal vergroot. Voor wie de moeite neemt om een steen letterlijk onder de loep te nemen gaat er een fascinerende wereld open. De kleinste korstmossen hebben namelijk de meest fantastische vormen en kleuren, en veel soorten zijn felgeel gekleurd of vormen schitterende patronen. Die felle kleuren krijgen ze doordat ze allerlei chemische stoffen aanmaken als afweer tegen beestjes. Omdat ze zo langzaam groeien, kunnen ze het zich niet veroorloven om meteen opgegeten te worden. In totaal komen er op deze begraafplaats in Lochem meer dan honderd soorten korstmossen voor, waarvan er tien landelijk zeldzaam of zeer zeldzaam zijn. Twee soorten staan zelfs op de Rode Lijst korstmossen en zijn dus landelijk bedreigd: Geschubd dambordje en Zwarte grafkorst. Laatstgenoemde soort komt in Nederland vrijwel alleen voor op oude kalkstenen graven.

Het kaal leermos.

Geschubd dambordje. Dit korstmos bestaat uit kleine grijze schubjes die maximaal één millimeter groot worden en is in Nederland bedreigd.

Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam	Rode Lijst	Zeldzaamheid
<i>Acarospora moenium</i>	Geschubd dambordje	Gevoelig	zeer zeldzaam
<i>Alyxoria demutata</i>	Witberijpt muurschriftmos		zeer zeldzaam
<i>Arthonia phaeophysciae</i>			zeldzaam
<i>Arthonia punctiformis</i>	Twijgvlekje		zeldzaam
<i>Diploschistes muscorum</i>	Duindaalder		zeldzaam
<i>Lichenochora coarctatae</i>			zeer zeldzaam
<i>Peltigera hymenina</i>	Kaal leermos		zeldzaam
<i>Placynthium nigrum</i>	Zwarte grafkorst	Kwetsbaar	zeldzaam
<i>Pronectria oligospora</i>			zeer zeldzaam
<i>Scytinium turgidum</i>	Muurzwelmos		zeldzaam

Beheer en toekomst

Het beheer, uitgevoerd door de werkgroep van het Historisch Genootschap Lochem, is gunstig voor korstmossen. Het belangrijkste is dat oude graven niet worden schoongemaakt, maar zoveel mogelijk met rust worden gelaten. Klimop en andere lage struiken die direct op grafmonumenten groeien moeten wel verwijderd worden, omdat deze de groei van korstmossen belemmeren. Het afgevalen blad wordt regelmatig opgeruimd, zowel van de graven als op de grond, dit laatste zorgt ervoor dat de grond voedselarm blijft, waardoor ook daar korstmossen kunnen groeien. Het Kaal leermos is hier een voorbeeld van, een landelijk zeldzame soort die voorkomt op de begraafplaats in Lochem.

Al met al herbergt de begraafplaats in Lochem een hoge diversiteit aan korstmossen en de begraafplaats verdient daarom behalve vanuit historisch oogpunt ook vanuit natuuroogpunt bescherming. Wellicht komt officiële bescherming er binnenkort nu het Historisch Genootschap Lochem een aanvraag heeft ingediend om de begraafplaats aan te wijzen als gemeentelijk monument.

Henk-Jan van der Kolk

Landelijke Mossen- en Korstmossenwerkgroep BLWG (blwg.nl)

Oude Begraafplaats Lochem
Zutphenseweg 13
7241 KN Lochem
Dagelijks geopend van zonsopgang tot zonsondergang

Ongeveer vijftien vrijwilligers van de werkgroep van het Historisch Genootschap Lochem werken aan het behoud van de oude begraafplaats. Een voorbeeld is de plaatsing van een bordje met 'Burgemeester Thomassonlaan' langs één van de hoofdpaden. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de begraafplaats aangelegd op initiatief van burgemeester Thomasson. Hij was echter een bescheiden man en wilde geen zichtbaar graf. Het nieuw geplaatste bordje heeft zijn graf nu toch respectvol zichtbaar gemaakt. Bijzondere verhalen als dit, over de historie van de begraafplaats en over veel daar begraven personen, zijn beschreven in *Oude Begraafplaats Lochem* van Eddy ter Braak (verkrijgbaar bij Boekhandel Lovink in Lochem), dat veel foto's en kaartmateriaal bevat.

Overzicht van de gerenoveerde begraafplaats.

Onze begraafplaats

De gesloten begraafplaats van Schiebroek

In deze serie komen beheerders of andere betrokkenen aan het woord over 'hun' begraafplaats. Deze keer: de oude begraafplaats aan Ringdijk 43 in Rotterdam-Schiebroek met een uitvoerig portret van veldwachter Willem Naaijen, die daar begraven ligt.

Zes jaar geleden zijn mijn vrouw en ik onze (klein) kinderen gevolgd en vanuit Rotterdam-Zuid in Rotterdam-Schiebroek gaan wonen. Ik ben zeer geïnteresseerd in geschiedenis, in het bijzonder die van Rotterdam. In mijn werkzame deel was ik politiemann en ook de geschiedenis van de politie heeft mijn interesse. Deze beide onderwerpen kwamen voor mij samen op het Schiebroekse monument, de in 1956 gesloten begraafplaats aan de Ringdijk. De hele geschiedenis van Schiebroek is hier terug te lezen: in de tijd dat de mensen hier begraven werden, was het nog een boerendorp met een paar 'burgerhuizen' en wat boerderijen in de polder. Hier ligt de op 10 april 1935 overleden, enige veldwachter van Schiebroek, Willem Naaijen.

Groen paradijsje

De begraafplaats is een klein groen paradijsje, ligt tegen een dijk aan en er staan prachtige beuken en treurwilgen. Aangezien ik de laatste rustplaats van Willem Naaijen wilde bezoeken, leidde een bestuurslid van de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud (VSW) me rond, en ik werd geconfronteerd met een sterk verwaarloosde begraafplaats. Mijn opmerking 'dat ik dit wel ter hand wilde nemen', werd enthousiast ontvangen. Nu ben ik er vaak te vinden. Het is een prachtig stukje groen en een rust-

plaats voor diverse vogels, zelfs halsbandparkieten. Op de begraafplaats staat ook een prachtig baarhuisje uit 1903, waarin de familieleden afscheid konden nemen van de overledene. Het baarhuisje en de begraafplaats zijn aangevozen als gemeentelijk monument.

Eeuwigdurend grafrecht

Schiebroek behoorde tot 1817 tot de gemeente Overschie en had géén eigen begraafplaats. Inwoners werden daarom begraven in Overschie. Het bestuur van de latere zelfstandige gemeente Schiebroek wilde echter een eigen begraafplaats aanleggen en kocht in 1902 een perceel grond van de weduwe Gerrigje Nicolaas-Bak, aan de 'Schiebroekseweg' nabij de watermolens, voor de prijs van twee gulden per vierkante meter.

De weduwe woonde aan de Ringdijk in boerderij Dorpsrust. Dat is ongeveer tweehonderd meter verwijderd van de begraafplaats, waar nu de loopbrug van het Plaswijckpark is gesitueerd. Het stukje grond dat de gemeente

Natuurstenen tegels met naambordjes zijn geplaatst op de graven zonder zerken. Zo ook op het graf van de weduwe Nicolaas-Bak. Haar eeuwigdurend grafrecht waarborgt het voortbestaan van de begraafplaats.

Achter het toegangshek is de verwaarloosde staat van de begraafplaats te zien. Foto A. de Herder, Stadsarchief Rotterdam

kocht was haar toebedeeld na het overlijden van haar man in 1892. Bij de verkoop stelde zij als voorwaarde dat zij er een familiegraf kreeg, waarschijnlijk ingegeven door het feit dat ze zestien kinderen baarde, van wie er voor 1892 reeds acht waren overleden. Daarnaast had zij voor zichzelf eeuwigdurend grafrecht bedongen. Zij overleed in 1920. Helaas ontbreekt de originele grafsteen van de weduwe, wel is nu precies bekend waar zij ligt begraven. Haar graf is bijzonder, omdat het keer op keer heeft weten te voorkomen dat de begraafplaats geruimd werd. Sinds 1954 zijn bij herhaling plannen ingebracht om de begraafplaats te ontruimen en het stuk grond te bebouwen. Alle plannen zijn stevast van tafel geveegd: het eeuwigdurend grafrecht van de weduwe waarborgt het voortbestaan van deze begraafplaats.

Begrafenissen Schiebroek 1904-1956

Op 31 augustus 1904 vond hier de eerste begrafenis plaats, van Dirkje van den Berg, tien jaar oud. De laatste van de in totaal 196 begrafenissen vond plaats op 27 december 1956. Eén overledene is herbegraven en drie zijn overgeplaatst naar elders, zodat er op de begraafplaats Schiebroek 192 overledenen liggen, verdeeld over 61 graven. Voor zover bekend zijn er geen graven geruimd: alle stoffelijke overschotten zijn nog aanwezig. In diverse graven liggen dan ook meerdere personen, soms wel tien. Illustratief voor de hoge kindersterfte: van de overledenen waren er tachtig jonger dan tien jaar, meer dan 40%. Ook is het duidelijk dat de bewoners van Schiebroek niet rijk waren. In de derde klas liggen 102 doden begraven, in de tweede klas 56 en in de eerste 38.

Na de annexatie van Schiebroek door de gemeente Rotterdam (1941) werd de begraafplaats buiten gebruik gesteld. Alleen wie er een eigen graf hadden mochten er nog worden begraven. Nabestaanden konden de graven nog verzorgen door de sleutel op te halen bij het politiebureau

Bij verkoop van de grond bedong de weduwe eeuwigdurend grafrecht

Tachtig van de 192 overledenen waren jonger dan tien jaar

aan de Ringdijk. Nadat in dit gebouw een muziekschool kwam, konden ze het kerkhof niet meer op.

Grote schade en herstel

Omstreeks 1972 is de begraafplaats vernield, hoe is niet bekend: óf door een storm óf door vandalisme. Nagenoeg alle zerken zijn tegen de grond gegaan en gebroken, en sindsdien lag de begraafplaats er dus treurig bij. De grafsteen van Willem Naaijen stond als een van de weinige nog overeind, 27 zerken waren nog heel.

De aanblik van de begraafplaats nu. Het toegangshek uit 1903 is gerestaureerd op initiatief van de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud.

Toen ik aangaf, dat ik een opknapbeurt ter hand wilde nemen, bleken er geen historische gegevens bekend te zijn, wie lag waar? Bij het archief van de Gemeentelijke Begraafplaatsen in Crooswijk kreeg ik inzage in de registers. Alle namen met geboorte- en sterfdatum zijn nu bekend en het belangrijkste: waar iedereen precies begraven ligt. Deze informatie is gekopieerd en ligt in een map in het baarhuisje voor belangstellenden ter inzage.

In 2008 is het gerestaureerde baarhuisje feestelijk geopend.

Willem Naaijen, veldwachter in Schiebroek van 1901 tot 1929

Mijn interesse in deze 'collega' leidde tot mijn bemoeienis met de oude begraafplaats aan de Ringdijk. Zijn zerk bevatte een foto van de veldwachter in uniform en enthousiast dook ik in zijn geschiedenis, die ik terugvond in de Rotterdamse archieven.

Het ambacht Schiebroek werd in 1817 een zelfstandige gemeente en viel met Overschie onder één burgemeester. Beide gemeenten werden, met Hillegersberg, in 1941 ingelijfd bij Rotterdam. Tot die tijd moest in Schiebroek, dat begin vorige eeuw tussen de driehonderd en vierhonderd inwoners telde, uiteraard de wet worden gehandhaafd. Vanaf 1 januari 1901 tot en met november 1929 werd dit met verve gedaan door veldwachter Willem Naaijen, tevens de rechterhand van de burgemeester.

Levensloop

Willem werd geboren op 15 januari 1861 te Drongelen, een dorp in Noord-Brabant, als zoon van Jan Gerrit Naaijen en Maria Bouman. In 1881 vertrok hij als koloniaal naar Nederlands Oost-Indië en vocht in Atjeh. Voor zijn moedig gedrag werd hij beloond met de zilveren medaille in de Orde van Oranje Nassau. Na achttien jaar keerde hij als gepensioneerd militair terug naar Nederland. Hij voelde zich echter te vitaal om echt met pensioen te gaan – hij was nog geen veertig jaar – en het pensioengeld was ook niet toereikend om onbezorgd te gaan leven. Op 19 januari 1900 trad Willem in het huwelijk met Adriana in 't Veld (geboren in 1875), in zijn geboorteplaats Drongelen. Het echtpaar vestigde zich eind 1900 in Vlaardingen, waar Willem was aangesteld als agent van politie.

Veldwachter in Schiebroek

Kennelijk was het vertrouwen in hem groot, want al op 1 januari 1901 werd hij als zelfstandige veldwachter aangesteld in de gemeente Schiebroek. Daarnaast vervulde hij ook nog de functies van deurwaarder der belastingen, gemeentebode en ambtenaar der burgerlijke stand. Het echtpaar woonde aan de Plaswijcklaan 8 en kreeg acht kinderen. Maar ook aan hen ging de hiervoor genoemde kindersterfte niet voorbij: drie van hun kinderen overleden binnen het eerste levensjaar.

Gerespecteerd en bekend

Willem genoot zeer veel respect. Problemen waren er voor hem om op te lossen, met als enige wapens zijn mond en zijn wapenstok. De *Leeuwarder Courant* van 25 januari 1925 meldt dat W. Naaijen, veldwachter te Schiebroek en gewezen Oost-Indië militair, een met een revolver gewapende inbreker wist te grijpen, die 's nachts met twee an-

deren aan het inbreken was in een boerderij. Daarbij werd Naaijen tweemaal beschoten. Eén van de inbrekers, op de vlucht voor Naaijen, was in een beerput gevallen. De volgende dag werden dankzij zijn telefoontje de ontsnapte twee door Rotterdamse rechercheurs in de Zwaanshals aldaar aangehouden. Dit leverde hem een compliment van de president van de Rechtbank op. Willem wist door zijn optreden meerdere keren de pers te halen. In november 1929 ging hij, 68 jaar, definitief met pensioen.

Overlijden en begrafenis

Op woensdag 10 april 1935, 's middags om één uur, overlijdt de voormalige veldwachter op 74 jarige leeftijd in het toenmalige ziekenhuis aan de Bergweg. Daar was hij opgenomen met een infectie aan een onderbeen. De doktersverklaring vermeldt 'gangreen cruris', verstervend weefsel. Vaak was hierbij sprake van onderliggend vaatlijden, waardoor de wond niet goed genas. Dat leidde dan tot bloedvergiftiging en overlijden, zo ook bij Willem Naaijen.

Hij was nog steeds zeer geliefd. De gemeente Schiebroek had inmiddels een politiekorps van vijf man en een eigen bureau, in het toenmalige gemeentehuis aan de Ringdijk. Willem Naaijen werd onder zeer grote belangstelling ten grave gedragen door zijn vijf opvolgers. Het kerkhof bleek te klein voor alle bezoekers.

Willem Naaijen poseert in fotostudio Erasmus te Rotterdam. Op zijn jekker prijken de Atjehmedaille en de medaille in de Orde van Oranje Nassau. Archieffoto

Willem wist door zijn optreden meerdere keren de pers te halen

Herstel en behoud

Op initiatief van de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud is in 1979 het smeedijzeren toegangshek gerestaureerd, en in 1999 startte de deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek een actie om het baarhuisje te behouden. Met succes: in 2008 werd het gerestaureerde baarhuisje geopend door wethouder Karakus.

In goede samenwerking met Anton Schrama, een familielid van Willem Naaijen, heb ik het verdere herstel van deze mooie begraafplaats aangepakt. Samen zijn we aan de slag gegaan en hebben nu de zerken hersteld (gelijmd), grondig schoongemaakt en op hun juiste plaats teruggezet. Waar nodig zijn de namen op de zerken met zwarte lak weer leesbaar gemaakt. Waar geen zerken meer aanwezig waren, zijn natuurstenen tegels geplaatst met naam-bordjes van wie in de respectieve graven liggen.

Omstreeks 1972 is de gesloten begraafplaats vernield

De zijkant van de begraafplaats aan de Peppelweg is voorzien van hardhout, om het zandverlies door middel van verzakking tegen te gaan. Ook is deze zijde weer vlak gemaakt. We hebben enorme hoeveelheden grind uitgereden om het grafveld te egaliseren, we hebben de bomen gesnoeid en de oorspronkelijke beplanting hersteld, door opnieuw maagdenpalm aan te planten.

De begraafplaats behoort tot de historische monumenten van Schiebroek en zal ook als zodanig bewaard en onderhouden worden.

Harrie Pruijsten

Informatie over de 'Oude gesloten begraafplaats Schiebroek, Ringdijk 43' is te vinden op online-begraafplaatsen.nl. Via de site kunt u een afspraak maken om de begraafplaats te bezoeken.

Zie ook: 'Schiebroek: een gesloten boek'. In: Rita N. Hulsmann en Jannes H. Mulder, *Begraven in Rotterdam en omstreken*. Rotterdam, De Terebinth, 1999.

Schade aan de begraafplaats, gefotografeerd in 1973. Foto A. de Herder, Stadsarchief Rotterdam

De Nijmeegse stichting In Paradisum roept belangstellenden op zich aan te sluiten bij de Vrienden van Daalseweg. Als eerste willen de Vrienden een boek over de geschiedenis van begraafplaats Daalseweg uitgeven. In Paradisum zoekt donateurs die deze publicatie mogelijk maken.

Daalseweg voert de lezer langs vele graven en grafkelders. Nog belangrijker is, dat dit boek de oorsprong en de boeiende, soms onstuimige geschiedenis van begraafplaats Daalseweg vertelt. Niet eerder verscheen hier een boek over.

U kunt u aansluiten bij Vrienden van Daalseweg door € 35,- (of meer) over te maken op rekeningnummer NL 86 ABNA 0475424336 van Stichting In Paradisum, o.v.v. 'Vrienden Daalseweg' én uw (e-mail)adres. In Paradisum kan u dan persoonlijk uitnodigen voor de boekpresentatie. Uw 'Vriendschap' geeft u recht op een present-exemplaar van het boek.

Meer informatie kunt u krijgen na een bericht aan stichtinginparadisum@kpnmail.nl

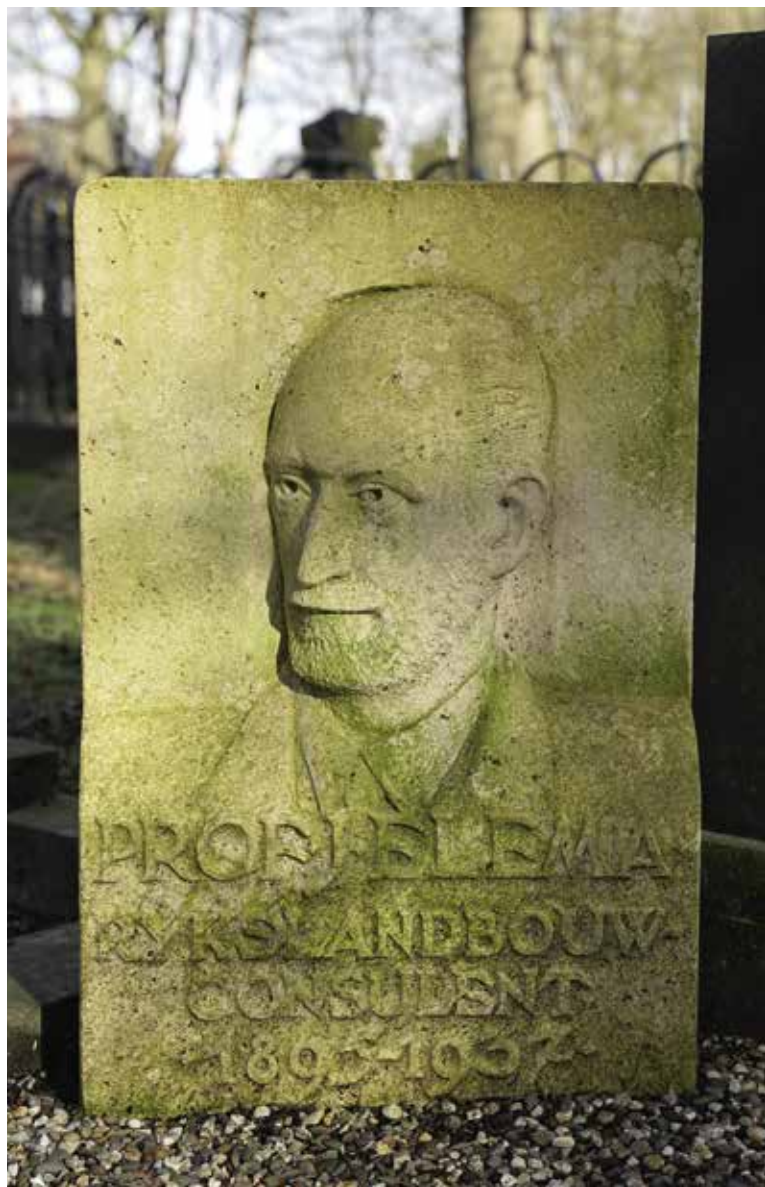

6

De Noorderbegraafplaats in Assen waar sinds 2013 vrijwilligers aan de slag zijn gegaan met inventariseren en opknappen. (Zie ook p. 19). Tegenwoordig vinden er nog wel bijzettingen plaats, maar de begraafplaats ademt een negentiende-eeuwse sfeer. Tussen alle graven met ijzeren hekken en symbolen als zeis, uil en zandloper zien we toch ook een modern monument voor levenloos geboren kinderen.

Foto's Bert Pierik

Rouwen om een voorbij bestaan (1)

De herinneringsfunctie van sporen van het lichamelijke

‘Alles is er nog. Als ik in de kamer ben, ruik ik haar nog steeds. Een lekkere meisjeslucht. Kan verbeelding zijn, hoor.’ Aldus voormalig staatssecretaris Paul Blokhuis (Volksgezondheid, Welzijn en Sport), in een interview op 21 juli 2021 met *de Volkskrant*, over de geur in de kamer van zijn overleden dochter Julia. Blokhuis’ ervaring staat uiteraard niet op zich: voor veel nabestaanden houden juist de sporen van de lichamelijke aanwezigheid van een overledene de herinnering aan haar of hem levend.

In de negentiende eeuw doet zich een betekenisvolle culturele verandering voor: de schilderkunst, die werkt op basis van *gelijkenis* tussen beeld en afgebeelde, krijgt gezelschap van de fotografie, waarvan de werking berust op aangrenzendheid (door middel van de inval van licht op een lichtgevoelige laag), oftewel de *nabijheid* van beeld en afgebeelde. Het nieuwe medium maakt het voor veel meer mensen dan voorheen mogelijk om overleden personen in herinnering te houden. Toentertijd ging het meestal om post-mortemfotografie, aangezien er tijdens het leven nog geen of nauwelijks foto’s werden genomen. Het is een traditie die nog niet helemaal is uitgestorven, hoewel tegenwoordig vooral foto’s die tijdens het leven genomen zijn bij de rouwenden een belangrijke plaats innemen. Daarnaast kunnen video’s een overledene in beeld én geluid bij dierbaren terugbrengen. Er is zelfs een bedrijf dat belooft dat een gestorvene nabestaanden ‘levensecht [kan] toespreken’ door middel van de holografische weergave van een video: tijdens de uitvaartplechtigheid spreekt hij of zij dan, ten voeten uit en ogenschijnlijk driedimensionaal, zijn of haar laatste woorden uit.

Sieraden

Er zijn ook andere culturele uitingsvormen die werken op basis van nabijheid met het lichaam van een persoon en zodoende sporen van het lichamelijke vertegenwoor-

digen. Zo is het negentiende-eeuws rouwfenomeen van het haarwerkje niet meer zo gangbaar, maar bezit menig nabestaande een sieraad met haarlok van de overledene. Uitvaartverzorgers bieden zo’n sieraad in allerlei varianten aan. Ook populair zijn sieraden met de vingerafdruk van een betreurde dierbare. Een nabestaande vertelt op de website van uitvaartverzekeraar DELA: ‘Het hangertje met de vingerafdruk van mijn vader draag ik elke dag. Als ik het vastpak, is het alsof ik hem even aanraak. Zo heb ik mijn vader bij me en daar voel ik me door gesterkt.’ Wie wil, kan direct doorklikken naar de webshop, waar de volledige collectie vingerafdruksieraden, in prijs variërend van € 118 tot € 2741, zich ontvouwt.

Voorbij bestaan

De overledene in zijn of haar nabijheid voelen is ook het motief van veel mensen om in huis een gedenkplaats of altaar in te richten. In het recent verschenen boek *Wat doen we met de spullen?* schrijft journalist Dick Wittenberg over de wijze waarop zeven kinderen na het overlijden van hun negentigjarige moeder met haar nalatenschap omgaan. Dochter Antoinette heeft in het huis van haar moeder, waar ze vaak komt om de bezittingen te inventariseren, een gedenktafel ingericht, waardoor ze ‘zich niet moederziel alleen voelt als ze in dit lege huis komt. “Hoi moeder”, roept ze al in de deurpost. Ze wacht nog elke keer op haar stem.’ De gedenktafel bestaat onder meer uit een foto van moeder en een ‘glazen pot met krammetjes die moeder overhield van een operatie aan een vernauwde beenslagader’. Het zijn sporen van een voorbij bestaan die de herinnering levend houden.

Uiteraard zijn ook asresten sporen van het lichamelijke. Met de steeds toenemende populariteit van crematie is het aanbod van sieraden, armbanden, bedels, sculpturen, knuffelstenen en andere objecten waarin de as van een overledene kan worden bewaard, inmiddels niet meer te overzien. Ook een tatoeage laten zetten met as behoort tegenwoordig tot de mogelijkheden. Overigens weet iedere tatoeëerder te vertellen dat in zo’n tatoeage niet daadwerkelijk as zit: bij het mengen met de inkt zakt de as namelijk naar beneden. Het gaat om het idee.

Menig nabestaande bezit een sieraad met een haarlok van de overledene

Post-mortemportret van een onbekende oude vrouw. Daguerreotypie, objectnummer RP-F-F14377, Rijksmuseum Amsterdam

Veel mensen richten in huis een gedenkplaats of altaar in

nabijheid van de nabestaande, is een ander element in het kistje te beschouwen als het zinnebeeld van de onmogelijkheid om die nabijheid ten volle te ervaren, namelijk: een in gif gedrenkte sigaret waarmee de rouwende het eigen leven beëindigen kan.

Objecten met asresten, een haarlok of een vingerafdruk, foto's van de overledene en andere zaken – variërend van een favoriet parfum tot operatiekrammetjes – die aan hem of haar doen denken: het zijn lichamelijke sporen die de geestelijke verbondenheid tussen overledene en nabestaande oproepen. Soms is die band tussen lichaam en geest zeer uitgesproken, zoals bij het op de huid aanbrengen van met as gemengde tatoeage-inkt en Sturkenbooms kunstzinnige kist. Het dode lichaam zelf is na het overlijden voor nabestaanden echter altijd slechts aanwezig tot het moment van de uitvaart, wanneer het wordt begraven of verbrand.

Een voorbeeld van het herinneringskistje '21 grams' van Mark Sturkenboom. Vooraan is de in gif gedrenkte sigaret te zien. Foto Wouter Schrover

21 gram

De Nederlandse kunstenaar Mark Sturkenboom heeft met '21 grams: poetic justice' (2016) een object gemaakt dat het verlangen naar verbondenheid met een overleden geliefde op originele wijze uitdrukt. Het is een prachtig afgewerkt kistje dat verschillende sporen van de overledene kan bevatten, zoals diens trouwring en zijn favoriete geurtje. In een interview met podcastmakers van het *AD* zei Sturkenboom er zelf over: 'Het is een herinneringskistje met daarin een urn. En dat kistje herbergt eigenlijk alle mooie herinneringen die een weduwe heeft aan haar overleden man.' Ook vertelde Sturkenboom dat het kistje op slot kan: de sleutel heeft de vorm van het profiel van de overledene. In de urn zit een gouden capsule waarin precies 21 gram as past. Daarmee verwijst Sturkenboom naar een Amerikaanse arts die aan het begin van de twintigste eeuw een – al direct hevig bekritiseerd – experiment uitvoerde waaruit zou blijken dat de ziel 21 gram weegt: het verschil in gewicht van een persoon vlak vóór en vlak ná overlijden. De urn zelf is gemaakt van glas en de vorm ervan refereert, aldus de kunstenaar, aan 'een seksuele intimiteit die je ook niet meer hebt' als weduwe.

Inderdaad heeft de glazen urn net zoveel weg van een dildo als de gestileerde kerstboom van Paul McCarthy's Rotterdamse Santa Claus-sculptuur van een anale plug. Duidelijk is dat de urn uitdrukking geeft aan zowel geestelijke als lichamelijke verbondenheid en dus niet alleen uitnodigt tot een stil mijmeren bij kaarslicht. Terwijl de urn opgevat kan worden als spoor van het verlangen naar

In een ovaal medaillon zijn met mensenhaar een grafzerk met treurwilg, zeis en een gevleugelde zandloper afgebeeld op een benen plaatje. Daarbij de initialen EVW. Foto Museum Rotterdam, objectnummer 20343

Plastineren en begrafeniskannibalisme

Dat kan ook anders. Zo presenteert een in 2018 door de TU Delft gepubliceerd rapport plastineren en begrafeniskannibalisme als mogelijke vormen van lijkbezorging. Bij begrafeniskannibalisme wordt het dode lichaam bereid en vervolgens gegeten door de nabestaanden. Het kwam vroeger voor in een aantal niet-westerse regio's. Plastineren is een proces waarbij lichaamsvocht en -vet worden vervangen door plastic, waardoor het gevilde lichaam geconserveerd wordt. De bekendste voorbeelden van geplastineerde lichamen zijn te vinden in Body Worlds-

Voorbeeld van een opstelling in The happiness project in Amsterdam. Foto Body worlds Amsterdam © All rights reserved by bodyworldsnl

tentoonstellingen van de geestelijk vader van de plastinatietechniek, de Duitse anatoom Gunther von Hagens. Daar dienen ze vooral een educatief en esthetisch doel.

Overigens stellen de Delftse onderzoekers, die het ministerie van Binnenlandse Zaken adviseren, deze vormen van lijkbezorging niet als wenselijk voor (vanwege morele, emotionele, culturele, milieutechnische en gezondheidsredenen) – toch is het een prikkelende gedachte. Het geplastineerde lichaam van oma in de woonkamer? Het zou kunnen. De nieren proeven van je beste vriend na diens overlijden? Niet onmogelijk.

Verleden, heden, toekomst

En zoveel verschillen deze opties niet van de wél gangbare manieren om een overledene te gedenken. De herinneringsfunctie van zowel begrafeniskannibalisme als tatoeëren met as berust op een samengaan van het zorgvuldig bewerkte lichaam van de overledene met dat van de nabestaande(n). Het geplastineerde lichaam wekt weliswaar de schijn van authenticiteit, maar is in feite het product van een ingewikkelde chemische bewerking. Esthetiek en herinnering gaan een verbond met elkaar aan, zoals sieraden met een haarlok of vingerafdruk dat eveneens doen. En waar zo'n lok of afdruk naar het oorspronkelijke lichaam verwijst, maar er zeker niet mee samenvalt, geldt dat evenzeer voor het geplastineerde lichaam. Ongetwijfeld zijn er mensen te vinden die hun

lichaam na hun overlijden op een mooi plekje in huis zouden wensen, wellicht tussen opgezette favoriete huisdieren.

Sporen van het lichamelijke hebben een duidelijke herinneringsfunctie. Dat hadden ze vroeger al (fotografie, haarwerkjes) en dat hebben ze nog steeds. De manieren waarop die sporen gestalte krijgen, zijn veranderd; daarvan getuigen bijvoorbeeld de populariteit van gedenkplaatsen in huis en het ruime aanbod aan ashouders en vingerafdruksieraden. Een praktijk als het tatoeëren met as is een niche, maar zeker geen uitzondering meer. En wat de toekomst ook te bieden heeft, herinneringspraktijken zullen ten minste gedeeltelijk in het teken blijven staan van de afwezige aanwezigheid van het lichaam van de overledene.

Wouter Schrover

Dick Wittenberg *Wat doen we met de spullen? Een portret van Nederland in één nalatenschap* (2021).

Speechopjeeigenuitvaart.nl prijst een holografische spreekbeurt op de eigen uitvaart aan. Meer informatie over Mark Sturkenboom en zijn herinneringskist (te koop voor ongeveer tienduizend euro) is te vinden op marksturkenboom.com.

Het rapport van de TU Delft (*Beoordelingskader alternatieve vormen van lijkbezorging*, 2018) is te downloaden op: delftdesignforvalues.nl.

Hoogleraar José van Dijk biedt in *The Transparent Body* (University of Washington Press, 2005, pp. 41-63) een cultuurwetenschappelijke analyse van plastineren. Geplastineerde lichamen zijn te zien in de Amsterdamse tentoonstellingsruimte van Body Worlds.

Sporen van het lichamelijke hebben een duidelijke herinneringsfunctie

VOORBIJ HET ROUWRUMOER

Arts en auteur Bert Keizer schrijft in de inleiding van zijn bloemlezing *zo helpt poëzie* (poëtisch genoeg geschreven zonder hoofdletter) dat de dood een van de tegenslagen is waarmee werkers in de gezondheidszorg, patiënten en hun naasten onvermijdelijk te maken krijgen. Door over dit en andere onderwerpen – geboorte, lichamelijk en geestelijk lijden, ouder worden – te schrijven, kunnen dichters volgens Keizer troost bieden aan lezers. Hij selecteerde honderd-en-een gedichten over de zorg, zoals de ondertitel van zijn bloemlezing luidt. Werk van relatief onbekende dichters naast klassiekers als 'De tuinman en de dood' van P.N. van Eyck; traditionele versvormen naast vrije

verzen; veelgelauwerde literaire auteurs (Tonus Oosterhoff, Judith Herzberg) naast iconen uit de populaire cultuur (rapper Typhoon, Annie M.G. Schmidt, Toon Hermans). – Keizers keuze is deels conventioneel, deels gedurfd.

Een aantal gedichten gaat over dood, begraven en rouw. Zo is er een gedicht van Toon Hermans waarin de blijvende verbondenheid met een vriend na het verstommen van het 'rouwrumoer' wordt verwoord: 'Nu [...] de stoet voorbij is, de schuifelende voeten, / nu voel ik dat er 'n diepe stilte komt / en in die stilte zal ik je opnieuw ontmoeten'.

Maar ook is er een gedicht van Anneke Brassinga, dat zij schreef in het kader van een eenzame uitvaart op de Amsterdamse begraafplaats Sint Barbara. De overledene was een doodgeboren meisje, dochter van een illegale vluchteling die haar geen naam gaf. Brassinga omschrijft de vrouw als zwerfend in het 'schimmenrijk / van

duizenden hier ongewenst verklaarden'. De dichter vernoemt het meisje naar de begraafplaats: Barbara. 'Het woord betekent: vreemdelinge. / Maar al is hier alles vreemd voor je / gebleven, je blijft er geborgen en bewaard: Anders dan haar moeder – een spreekwoordelijke dode, gedoemd tot een dolend bestaan – heeft het meisje nooit kennis mogen maken met het leven, maar weet zij zich geborgen in de grond.

Met zulke gedichten, die de afwezigheid door de dood zowel voelbaar maken als betekenis geven, getuigt Keizers bloemlezing op krachtige wijze van de waarde van funeraire poëzie.

Wouter Schrover

zo helpt poëzie: 101 gedichten over de zorg.
Samenstelling en inleiding Bert Keizer.
(Rotterdam: De Meent, 2021) ISBN 978-90-831-1254-1, 159 pp., € 20,00.

EEN LICHTEND VOORBEELD: NOORDERBEGRAAFPLAATS ASSEN

In veel dorpen en steden wordt er eerst iets afgebroken onder het mom van 'de vooruitgang', om er daarna een prachtig boek over te (laten) schrijven. Denk bijvoorbeeld aan al die buitenplaatsen in het Westland. En er is meer dan één kerkhof in den lande dat geruimd werd ten behoeve van zoiets plats als de winst van een projectontwikkelaar.

Gelukkig is het met de Noorderbegraafplaats in Assen anders gelopen: niets afgebroken, toch een boek! In 2013 gingen er vrijwilligers aan het werk, kwam er een stichting en in zeven jaar werd deze historische begraafplaats in detail onderzocht en stevig opgeknapt, zowel wat de graven als het groen aangaat. Nu ligt er bovendien een bijzonder boek.

Materieel en immaterieel

De eerste graven werden uitgegeven in 1823, maar anno 2021 vinden er alleen nog bijzettelingen plaats. Een kleine negenduizend Assenaren liggen hier begraven en hun verhalen 'achter de

steen' vormen de geschiedenis van de provincie-stad, die snel groeide van nog geen duizend rond 1800 naar 96.000 inwoners vandaag de dag.

Dit boek beschrijft de geschiedenis van de Noorderbegraafplaats, in de context van de ontwikkeling van Assen. Ook de andere begraafplaatsen komen aan bod en dus lezen we over acht eeuwen begraven en begraven worden in deze provinciehoofdstad. Het resultaat is een aantrekkelijk kijk- en leesboek met mooie foto's van toen en nu, met interessante documenten en portretten van meer en minder vooraanstaande Assenaren die hier hun laatste rustplaats vonden. De materiële kanten krijgen aandacht (zoals de staat van de grafmonumenten en het ontroesten en restaureren van al die ijzeren hekwerken), maar ook de immateriële: wie bewezen er destijds de laatste eer en hoe ging dat? Wat berichtten de media?

Verleden, heden en toekomst

Ongetwijfeld valt er nog veel meer over te zeggen en te schrijven, maar de hoofdzaak is dat dit boek de historie van deze plek beschrijft én

vertelt hoe het verder is gegaan en ook wat de toekomst in zal houden – als het aan de vrijwilligers ligt. Die zijn zeker nog niet klaar met hun karwei, maar dit boek is alvast een inspiratiebron voor vrijwilligers op begraafplaatsen elders en laat anderen zien wat de waarde van een oude begraafplaats kan zijn: sociaal, educatief, ecologisch, toeristisch, klimatologisch. In welk opzicht eigenlijk niet?

Korrie Korevaart

Bertus Boivin, Lukas Kwant en Jan Lagendijk,
Voor deze aard verloren. De Noorderbegraafplaats in Assen. (Assen: Van Gorcum, 2021)
Nieuwe Asser Historische Reeks 5. 184 pp.,
ISBN 978-9-02325740-0, € 22.

Wie voelt zich verantwoordelijk voor restauratie?

Er zijn grafmonumenten die gerestaureerd moeten worden, en stevig ook. Dat brengt kosten met zich mee, terwijl er vaak geen nabestaanden meer zijn op wie een beroep kan worden gedaan. Wat dan? Terebinth heeft helaas geen fonds om in subsidies te voorzien, maar even praten kan altijd. Dat deed Piet Meijers, een amateurhistoricus uit Oudenbosch. Hij schreef zijn stappenplan op, ter inspiratie voor ieder ander die zich afvraagt wie zich verantwoordelijk kan voelen...

‘Moet je hier zien’, zei ik tegen mijn vrouw toen we bij het graf stonden van Jan Frederik Vlekke (1849-1903) en dat van zijn zoon Petrus (1882-1956) op het kerkhof te Stampersgat (West-Brabant). Het ene graf verweerd, vol scheuren en met nauwelijks leesbare letters; het andere met een deksteen die in dertien stukken was gebroken. Wie het belang van de familie Vlekke voor de suikerindustrie in West-Brabant kent, weet hoe belangrijk het is deze historische graven voor het nageslacht te behouden. Kortom: er was werk aan de winkel!

Deze stappen heb ik doorlopen

Stap 0 Als volslagen leek op funerair terrein richt ik mij in 2020 om te beginnen tot Terebinth, in de hoop dat deze stichting over fondsen beschikt om graven te restaureren. Nee dus. Wel mag ik rekenen op advies en ondersteuning. Alleen al de vraag ‘Bestaat die suikerfabriek van de familie Vlekke nog?’ geeft mij precies het duwtje in de goede richting.

Stap 1 Vader Vlekke begon als onderwijzer, werd boekhouder en daarna directeur van De Gastelsche Beetwortel Suikerfabriek en later ook directeur van de Suikerfabriek Sint Antoine. Beide fabrieken floreerden onder zijn leiding. Bovendien had hij oog voor een sociaal personeelsbeleid – bijzonder in die tijd. Zijn zoon werd in 1908 oprichter en eerste directeur van de Suikerfabriek Dinteloord, de voorloper van de Suiker Unie en de huidige Cosun Beet Company.

Terebinth raadt aan om de directie van de suikerfabriek te Dinteloord te vragen of deze het herstel van de graven wil bekostigen. Het komt immers vaker voor dat bedrijven bereid zijn zich financieel te ontfemen over de graven van hun stichters.

Stap 2 Ik neem contact op met de afdeling Voorlichting van de Cosun Beet Company (CBC) en vertel over mijn ervaringen. Deze afdeling stelt voor dat ik een notitie opstel over de toestand van de graven, met een motivering waarom deze behouden dienen te blijven, én een kostenraming van de restauratie. Het hoofd Voorlichting belooft de notitie onder de aandacht van de directie te brengen.

De deksteen op het graf van Petrus Vlekke was in dertien stukken gebroken. Foto links: Restaurateurs van Atelier Lamier zijn aan het werk met de nieuwe deksteen.

Onze generatie vindt het behoud van deze graven belangrijk

Stap 3 Aan een gerenommeerd restauratiebedrijf vraag ik aan de hand van foto's een globale kostenraming op en stuur die met de notitie naar de directie van CBC. Tot mijn grote vreugde komt er al snel akkoord op het bedrag.

Stap 4 Omdat ik niet weet of er bij de plaatselijke heemkundekring soortgelijke plannen zijn, neem ik contact op met deze kring. Die heeft geen plannen en daarom vraag ik zelf bij enkele lokale natuursteenbedrijven gedetailleerde offertes op.

Stap 5 Natuurlijk dien je bij het restaureren zorgvuldig te werk te gaan en de goedkeuring van nabestaanden te hebben. Dat wordt een hele zoektocht. Ik ontdek dat er nog een kleindochter (inmiddels 95 jaar) leeft en nog meerdere achterkleinkinderen. Ik beloof allen steeds te informeren over de voortgang.

Stap 6 Onderzoek naar het eigendomsrecht van de graven. Is de familie nog eigenaar? Of is het kerkbestuur, eigenaar van het kerkhof, dat? Het blijkt dat het graf van Jan Frederik Vlekke een eeuwigdurend graf is en eigendom van het kerkbestuur. Dit nam uit dank de kosten van het graf op zich, omdat Vlekke ervoor gezorgd heeft dat Stampersgat een eigen parochie werd. De steenhouwers onderzochten of de gebroken deksteen op het graf van Petrus Vlekke nog hersteld kon worden. Dit bleek niet het geval.

Stap 7 De graven van vader en zoon liggen tussen andere graven, waardoor ze moeilijk bereikbaar zijn. Lastig is, dat er een grafzerk recht voor de beide graven staat, zodat ook het zicht erop belemmerd wordt. Via de beheerder van het kerkhof wordt geregeld dat deze zerk verwijderd is. Inmiddels hebben de vele contacten ertoe geleid dat er sprake is van een gezamenlijk project met de heemkundekring.

Stap 8 Er wordt besloten voor de beide graven een pleintje aan te leggen. Het kerkbestuur neemt de kosten voor het bestraten daarvan voor zijn rekening. Dit werk is uitgevoerd in combinatie met de aanleg van riolering op het kerkhof.

Stap 9 Nog voordat het herstel begint, neem ik contact op met de directie en de leerkrachten van de plaatselijke basisschool. Het is van belang de jeugd te betrekken bij de lokale geschiedenis. De school belooft in de lessen aandacht aan de Vlekkes te zullen schenken en jaarlijks met de leerlingen een bezoek aan de graven te zullen brengen. Ik stuur de school achtergrondinformatie toe over vader en zoon Vlekke.

Stap 10 De werkzaamheden worden in het voorjaar van 2021 uitgevoerd. Er vindt intensief overleg plaats met Atelier Lamier uit Eindhoven/Berkel-Enschot, dat de werkzaamheden uitvoert. Atelier Lamier reinigt de graven met een stoomreiniger, herstelt en voegt de scheuren. Het graf van zoon Petrus wordt van een nieuwe deksteen voorzien.

Stap 11 Samen met de heemkundekring vragen we subsidie aan bij de Gemeente Halderberge voor het plaatsen van een informatiebord met een korte beschrijving van beide pioniers van de suikerindustrie. De gemeente kent de subsidie toe. In samenwerking met medewerkers van de gemeente wordt een fraai bord vervaardigd, dat naast beide graven wordt geplaatst.

Stap 12 Met een bijeenkomst op het kerkhof en een kleine tentoonstelling onthullen op 28 oktober 2021 de *plantmanager* van CBC en de wethouder van de gemeente het informatiebord. Dankzij een extra sponsor kunnen we zelfs het glas heffen – op de geslaagde afsluiting van deze onderneming.

Met plezier en dankbaarheid kijk ik terug op wat er bereikt is. Het heeft meer tijd gevraagd dan ik in eerste instantie dacht. Met opzet heb ik op het informatiebord laten zetten dat de graven in 2021 zijn hersteld vanuit de gedachte dat onze huidige generatie het behoud van deze graven belangrijk vindt. Hopelijk denken toekomstige generaties er ook zo over...

Piet Meijers

Luc Kroes van Cosun Beet Company en wethouder Jan Mollen van de gemeente Halderberge (r) onthullen het bord met informatie over vader en zoon Vlekke, pioniers van de suikerindustrie.

Begraafplaats Rustoord Nijmegen 125 jaar

Hoe maakten wij een herdenkingsboek?

Waar de doden rusten, komen de levenden graag. Om te dwalen, om te pauzeren of om de nabijheid te zoeken van de mensen die men mist. Voor veel overlevenden is een rondgang op een kerkhof of een begraafplaats, in binnen- of buitenland, in eigen stad of elders, haast een natuurlijke behoefte.

Van de begraafplaatsen in onze omgeving kennen wij, Peter Altena en collega Peter de Beukelaer, Rustoord het beste. Die ligt aan de Postweg in Nijmegen, daar waar de stad het langzamerhand verliest van het groen. Op die begraafplaats hebben we vorig jaar veel gewandeld en gezocht, om vrienden en bekenden rond te leiden én om van het 125-jarige Rustoord een gids samen te stellen. De begraafplaats is in de loop van de voorbije maanden een vertrouwde omgeving geworden. Medewerkers vroegen zelfs of we een plaatsje voor onszelf wilden aanwijzen. In die vertrouwde omgeving zijn we meer dan eens verdwaald. Rustoord vertoont namelijk grote gelijkenis met een Engelse tuin: kronkelige wegen, afgezonderde hoekjes. Verdwalen lijkt haast de bedoeling. De grillige loop van de lanen maakt een bezoek aan de begraafplaats tot een evenement, waarbij je niet altijd onmiddellijk de gezochte steen vindt.

Gids wordt jubileumboek

Dat de begraafplaats in 2022 een memorabel aantal jaren bestaat en misschien om die reden wel een jubileumboek verdient, drong pas tot ons door toen we met de samenstelling van de gids flink op streek waren. Ons avontuur kreeg daarmee iets officieels: het was niet langer exclusief óns boek, maar het werd ook een boek van Rustoord Monuta.

De voorgeschiedenis van de gids, met de uitdagende titel *Wie ligt hier?*, gaat enige jaren terug. Een groep collega's en oud-collega's van het Dominicus College in Nijmegen trof elkaar met enige regelmaat op locaties 'met een verhaal'. Voor het geven van een rondleiding op Rustoord meldden mijn oud-collega Peter de Beukelaer en ik, respectievelijk leraar geschiedenis en leraar Nederlands, ons aan. Op internet was een lijstje met 'bepaalde doden' van Rustoord te vinden en we hadden zelf ook nog enkele namen, bijvoorbeeld van een paar oud-leerlingen die veel te vroeg stierven en nu een steen op Rustoord hebben. De zoektocht naar de levensverhalen van pakweg de twaalf bekendste doden leverde niet veel problemen op. De verhalen die we vertelden, vonden verrassend veel weerklank. We waren en bleven natuurlijk leraren, gespecialiseerd in verhalen vertellen.

Werkverdeling

Toen ik met pensioen ging, enkele jaren na mijn collega De Beukelaer, stelde ik hem voor om van onze rondleiding 'een boekje' te maken. Corona schonk ons zeeën van tijd. Grote geestdrift bij ons beiden, een nauwkeurige werkverdeling ontstond haast vanzelf, zonder veel overleg: de historicus op zoek naar de bronnen, de neerlandicus op zoek naar een verhaal. Het enthousiasme was groot, maar al snel rezen er enkele vragen: hoeveel levensverhalen wilden en konden we vertellen, van wie boden we wel

Hoeveel levensverhalen wilden en konden we vertellen?

Rustoord vertoont grote gelijkenis met een Engelse tuin, met kronkelige wegen en afgezonderde hoekjes.

Detail van een grafmonument op Rustoord.

het levensverhaal en van wie niet en – niet onbelangrijk – welke vorm gaven we aan onze verhalen? Een papieren boekje leek ons een goed idee.

Verhalen

Snel en gemakkelijk bereikten we overeenstemming over de opzet van het boek: een inleiding over de geschiedenis van de begraafplaats, vervolgens van 65 graven links de foto en rechts het levensverhaal van degene van wie de naam op de steen stond. Essentieel was ook een plattegrond die de bezoeker (en ons) de weg zou wijzen. Het was niet gemakkelijk om te bepalen wie we in ons boek zouden opnemen. Een aantal namen lag al vlot vast, maar onze zoektocht naar bijzondere levensverhalen vroeg dat we de hele begraafplaats uitkamd, ons lieten sturen door bijzondere stenen, bijzondere teksten op de steen, intrigerende jaartallen en namen die 'ergens' een belletje deden rinkelen: Salomonsky! (door zijn voormalige werkgever Batava margarinefabriek benadeeld, tegen wie hij een zaak aanspande die hij uiteindelijk won). Vrienden en bekenden tipten ons: 'mijn vader ligt er ook', 'Antek Dymanus (Pools verzetsstrijder, hoogleraar) mag je niet vergeten'. Zo ontstond een flinke lijst, waar veel meer dan 65 namen op stonden. We zochten vooral bijzondere levensverhalen, maar ook verhalen die verschillende episoden uit de Nijmeegse geschiedenis konden belichten. Zoals de gouden decennia na de ontmanteling van de stadswallen eind negentiende eeuw, de Tweede Wereldoorlog – het bombardement van februari 1944, de slachtoffers van granaataanvallen en slachtoffers van Duitse repressie. Bij de zoektocht naar verhalen konden we gebruikmaken van het Regionaal Archief Nijmegen – in coronatijden

We lieten ons sturen door bijzondere stenen

digitaal toegankelijk – en van naslagwerken. Nabestaanden zochten we op of ontmoetten we (per ongeluk) op de begraafplaats. De meeste nabestaanden voegden zich gemakkelijk en lieten ons de vrijheid om het verhaal te vertellen. Dankbaar maakten we gebruik van de correcties die zij aanbrachten. Voor sommige nabestaanden was het bestek van driehonderd woorden, dat we aanhielden als omvang van de verhalen, als een te krap korset. Sommigen wisten vrijwel niets over –bijvoorbeeld– hun jong gestorven moeder: 'je vroeg niets en er werd niets verteld'.

In beeld

Met (bevriende) fotografen verkenden we de begraafplaats opnieuw. Moest de herfst te zien zijn op de stenen? Of moest alles schoon zijn en was er werk voor veger en blik? Moest de hele steen in beeld gebracht worden of een deel? Toen de foto's en de verhalen in eerste versie gereed waren, werd het zaak om een goede vormgever en uitgever te vinden. De eerste kandidaat joeg ons grote schrik aan: hij wilde vooral dat het zijn boek werd. Een tweede kandidaat was zeer betrokken. Hij sprak ons nu en dan tegen, maar dacht ook mee en verraste ons met een schitterend ontwerp. Het resultaat: een handzaam boekje van zo'n honderdzestig bladzijden. We hebben de drukproeven bekeken en we kunnen haast niet wachten om het boek in het echt voor ons te zien. De presentatie van *Wie ligt hier?* vindt plaats op zaterdag 21 mei a.s.

Peter Altena

Foto's Bert Pierik

Peter Altena & Peter de Beukelaer, *Wie ligt hier? Begraafplaats Rustoord Nijmegen 125 jaar (1897-2022)* (Nijmegen, Rustoord Monuta, 2022), € 22,50. Verschijnt 21 mei. Te bestellen bij Rustoord Monuta, Postweg 60, 6523 LD Nijmegen rustoord@monuta.nl

Gouden Terebinth 2022: succesfactoren bij behoud van funerair erfgoed

Bert Lever reikt de wisseltrofee uit aan secretaris Rita Lodde en penningmeester Irene Laan van de Stichting Vrienden van Begraafplaats Keern te Hoorn.

Zaterdag 12 februari was het zo ver: Remco Reiding van het Sovjet Ereveld Leusden, winnaar van de Gouden Terebinth 2020, bracht de wisseltrofee naar begraafplaats Bosdrift in Hilversum. Hier had zich een noodgedwongen beperkt publiek verzameld in de fraai gerestaureerde aula – en kon een spannende middag beginnen. Wie zou de Gouden Terebinth 2022 mee naar huis nemen?

Deze tweejaarlijkse funeraire prijs is ingesteld voor personen, instellingen en organisaties die zich in de voorgaande twee jaar bijzonder hebben ingespannen voor beheer en behoud van funerair erfgoed. Dat kan in soorten en maten: toegewijde clubs die werken aan onderhoud en restauratie van een concrete begraafplaats (te Amsterdam, Gouda, Heiloo, Hoorn, Naarden, Roermond), of een begraafplaats met een speciaal project (Schijndel), al dan niet uitgevoerd in nauwe samenwerking met de gemeente. Dit gaat van klein tot groot, van de restauratie van een paar graftrummels (Varsseveld) tot een compleet mausoleum (Heemstede).

Ook de Stichting Online-Verleden was kandidaat. Terecht, want die werkt met bijna vierhonderd vrijwilligers aan het in kaart brengen van alle begraafplaatsen en alle graven in Nederland, en zorgt zo voor onmisbare aandacht voor dit erfgoed.

Nominaties

Op 16 december werden drie kandidaten genomineerd voor de prijs, die bestaat uit een geldbedrag, een emaille schildje en de paars-gouden wisseltrofee in de vorm van het Terebinth-beeldmerk, ontworpen door het kunstenaarsduo Kortekaas. Op 12 februari mochten de Stichting Vrienden van de Begraafplaats Keern in Hoorn, de Stichting tot Behoud van de Oude Begraafplaats Naarden en de Stichting Oude Kerkhof Roermond hun werk presenteren.

Voorzitter Bert Lever feliciteerde de drie genomineerden namens Terebinth nogmaals met deze erkenning van hun inspanningen. Irene Laan, Hans André de la Porte en Coen In het Panhuis hielden daarna voor de jury en het publiek een presentatie over de activiteiten op 'hun' begraafplaats.

Uitslag

Sinds half december bereidden de juryleden hun rapport voor. De kwaliteit van de presentatie kan altijd nog verschil maken, maar de jury baseert zich om te beginnen

Juryvoorzitter René Dessing maakt de uitslag bekend.

De jury stelde vier succesfactoren in het werk van de genomineerden vast. Duurzaam behoud van funerair erfgoed heeft baat bij:

- **samenwerking**, vooral met de gemeente en erfgoedorganisaties;
- **continuïteit**, vrijwilligers zorgen ervoor dat hun begraafplaats een nieuwe functie krijgt en daardoor weer een rol speelt in de gemeenschap, bijvoorbeeld als wandelpark of (opnieuw) als begraafplaats;
- goede **communicatie**, nieuwsbrieven, een website, aandacht in de media;
- en ten vierde de **maatschappelijke activatie**, het inschakelen van een breder publiek dat zorgt voor draagvlak voor de steun aan funerair erfgoed.

op wat de kandidaat in de afgelopen twee jaar tot stand heeft gebracht. Na de presentaties trok de jury zich terug voor een laatste beraad. Daarna kon voorzitter René Desing het juryrapport voorlezen en maakte hij een eind aan de onzekerheid: de komende twee jaar krijgt de wisseltrofee onderdak bij de Vrienden van de Begraafplaats Keern. Zij mogen de geldprijs van duizend euro besteden aan een van hun plannen. Irene Laan en Rita Lodde namen de wisseltrofee, het Terebinth-schildje en de cheque blij verrast in ontvangst. Ze konden meteen vertellen dat zij de prijs zullen besteden aan een herinneringsbank, uitgevoerd in mozaïekwerk.

Ideeën en contacten

Misschien was het al een postcorona-gevoel, maar het was plezierig om weer eens live van gedachten met elkaar te kunnen wisselen, en te leren van elkaars werk. Zo maakten de aanwezigen kennis met de Allerzielenloop in Roermond. De Stichting Oude Begraafplaats Naarden liet zien dat houten grafmonumenten te beschermen zijn, niet alleen met loden slabben tegen het inrengen (een

beproefd middel), maar ook door ze los boven de grond neer te zetten. En het carillon op de begraafplaats Keern staat daar niet zomaar, het speelt als je als bezoeker op een knop drukt – speciaal voor jou of ter herdenking van de overledene die je daar komt bezoeken...

Remco Reiding van het Sovjet Ereveld, de winnaar van 2020, overhandigt de wisseltrofee aan Terebinth-voorzitter Bert Lever.

De Vrienden van Keern hebben de Gouden Terebinth 2022 vooral gewonnen, omdat ze op hun begraafplaats een maatschappelijke stage voor scholieren introduceerden. Met dat idee kunnen vast meer vrijwilligersgroepen op begraafplaatsen hun voordeel doen.

Terebinth hoopt dat iedereen de komende jaren weer veel werk zal kunnen verzetten – op weg naar het lustrum van de Gouden Terebinth in 2024!

Korrie Korevaart

Foto's Clazien de Vries

Op terebinth.nl kunt u het juryrapport downloaden en links vinden naar de websites van de genomineerden.

De drie genomineerden met hun oorkonde. V.l.n.r. Rita Lodde (Keern), André de la Porte (Naarden) en Coen In het Panhuis (Roermond).

THEMADAG BEGRAVEN IN MONTFERLAND

Binnen de grenzen van de gemeente Montferland liggen verscheidene begraafplaatsen en kerkhoven. Op 25 september 2021 kregen er drie aandacht: de Joodse begraafplaats (ca. 1752), de Protestantse Begraafplaats (met een grafkelder die in 1638 voor het laatst werd gebruikt) en de Oude RK Begraafplaats De Goede Herder (in 1863 ingewijd), alle in 's-Heerenberg.

Deze themadag in 's-Heerenberg was ruim overtekend. Daarom herhalen we het programma (zie *Terebinth* 2020-3) op een zondag, zodat we ook de Joodse Begraafplaats kunnen bezoeken. Deze themadag vindt plaats op zondag 3 april 2022. Het programma staat ook op de website en op facebook. Aanmelden voor de themadag kan tot **uiterlijk 20 maart** 2022, via bureau@terebinth.nl of 06 2417 3646.

WEBINAR PLATFORM FUNERAIR ERFGOED

Op 6 april a.s. zal er om 14.00 uur weer een webinar plaatsvinden van het Platform Funerair Erfgoed, met als thema: begraven van en door minderheden. Professor Christoph Jedan (RU Groningen) zal vertellen over het Europese Hera-project, dat in *Terebinth* uitvoerig aan de orde is geweest. Tanja Medema (bedrijfsleider gemeentelijke begraafplaatsen Utrecht) gaat in op islamitisch begraven in Utrecht en Peter van Saane (landschapsarchitect gemeente Zwolle) spreekt over de totstandkoming van de Chinese begraafplaats in Zwolle. Meer informatie volgt, op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

THEMADAG BEGRAAFCULTUUR IN LAREN (N-H)

Deze themadag was al aangekondigd voor 2020, maar is door de coronamaatregelen steeds verschoven (zie *Terebinth* 2020-1 voor het programma). We willen de dag nu organiseren op zaterdag 14 mei 2022. Houd de *Terebinth*-website of facebookpagina in de gaten voor nadere informatie.

Stichting Terebinth zoekt op korte termijn een

ERVAREN EINDREDACTEUR (vrijwilligersfunctie)

voor *Terebinth*, tijdschrift voor funerair erfgoed dat vier keer per jaar verschijnt.

Wat doe je?

Je werkt samen met vijf andere redactieleden, onder wie de beeldredacteur. Je maakt het blad (28 pagina's) met een externe, professionele vormgever. Per nummer (kwartaal) ben je ongeveer honderd uur bezig. Kijk voor voorbeelden op onze website terebinth.nl

Wat kun je?

Je hebt aantoonbaar ruime ervaring met eindredactiewerk en gevoel voor het maken van een magazine. Je hebt uiteraard interesse in erfgoed, en als je ook bekend bent met de wereld van begraafplaatsen en grafmonumenten is dat nog beter, maar geen vereiste.

Belangstelling?

Heb je belangstelling? Of ken je iemand die mogelijk belangstelling heeft? Laat het ons weten via redactie@terebinth.nl en we nemen contact met je op. We hebben een overzicht van de werkzaamheden die de huidige eindredacteur uitvoert (en het tijdsbeslag daarvan) dat we je graag toesturen.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

Auxvaart

Welke muziek wilt u op uw uitvaart? Al eens over nagedacht? Vanaf februari 2021 vraagt Dieuwertje Heuveling in haar podcast *Auxvaart* (mooi woordspel met de 'aux' audio-ingang en 'uitvaart') haar gasten drie nummers uit te kiezen waar zij bij herdacht willen worden. Onder anderen presentatrice en actrice Nellie Benner en *deathfluencer* Claudia Crobata, twee dames over wie ik in eerdere columns heb geschreven, gaan het gesprek met Dieuwertje aan.

Ik moet zeggen, dat voor een podcast over dood en muziek het weinig over dood en muziek gaat. Als je fan bent van één van de gasten dan zijn het absoluut vijftig interessante minuten, maar ik ben meer benieuwd naar hun keuze en de gedachten daarachter. Die krijgen maar een kleine plek in de podcast, de muziek zelf nog minder. In verband met de muziekrechten mag er namelijk niet meer dan dertig seconden van een nummer uitgezonden worden. Maar van de gekozen nummers is er wel een aparte afspeellijst gemaakt op Spotify. Zo kan je na de podcast alsnog rustig naar de nummers luisteren. Nummers die in niets lijken op de muziek uit de *Uitvaart* top 100 van DELA.

Ondanks de minpunten vind ik het een mooie podcast. Door het over muziek te hebben begin je op een wat luchtigere manier het gesprek over dood, rouw en uitvaarten. Want wie houdt nou niet van muziek? En vanuit dat punt komt het gesprek vanzelf bij de vraag: begraven of cremen? Veel van mijn generatiegenoten staan weinig stil bij deze vragen, dit hoor je ook terug in de podcasts. En hoewel je niet dagelijks hoeft stil te staan bij je eigen uitvaart is het toch niet slecht om er al eens over na te denken. Al is het alleen maar nadenken over de muziek. Muziek is namelijk zo persoonlijk en sfeerbepalend. Mijn vaders uitvaart was de eerste die ik heb meegemaakt en vooral de muziek heeft juist een diepe indruk op mij gemaakt. 'Sloop John B' van The Kingston Trio zorgde er bijvoorbeeld voor dat ik uiteindelijk kon huilen na zijn overlijden. Intussen heb ik mijn eigen 'auxvaart'-afspeellijst op Spotify, met nummers waar ik emotioneel van word. Muziek die ik eventueel op mijn eigen uitvaart wil, nummers die gebruikt kunnen worden voor de uitvaart van familieleden. *Auxvaart* laat mij in ieder geval voelen dat het niet vreemd is om daar af en toe mee bezig te zijn. Heeft u er al over nagedacht? En kiest u dan voor nummers die uw verhaal of leven vertellen? Of juist nummers die u heel mooi vindt? Of is dat misschien hetzelfde?

UIT HET VELD / MARIJT SCHAAB

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Marijt Schaab, cateraar en grafbeplanter.

De catering van Marijt Schaab vormt onderdeel van een ontwikkeling in de uitvaartwereld, want het kopje koffie bij de condoleance – met plakje cake – verliest duidelijk terrein. Steeds vaker staan er hapjes, salades en wijn op het menu. Cateren doet Marijt al 35 jaar. Met haar moeder samen kookte ze al van jongs af aan. Zoals ze zelf zegt: 'Koken is een van de leukste dingen in het leven. Goed eten maken. Met mijn moeder ging ik langs bij boeren om kippen op te halen, groente kwam uit allerlei moestuinen.'

Acteurs

Jarenlang deed Marijt Schaab productiewerk in de theaterwereld. In de weken van de try-outs kookte ze steeds voor de acteurs en de rest van het artistieke team, tegen de twintig mensen: 'De twee, drie dagen vòòr de première kook je licht. Er zijn immers mensen bij die vanwege de spanning niets binnenhouden. Daar zitten een hoop parallellen in met de uitvaartwereld, want er is stress voor de uitvoering, of het nu om een toneelstuk of een begrafenis gaat – het komt op dat ene moment aan en dat moet perfect zijn. Je krijgt ook door wat mensen op dat moment nodig hebben: zorg, troost en comfort. Goed eten kan je dat geven.'

Uitvaartcatering, condoleance-arrangement en herinneringsdiner, het zijn geen woorden die we elke dag tegenkomen. Ze werkt voor gezelschappen van vijf tot vijfhonderd mensen, doorgaans bij de opdrachtgevers thuis. Na twintig jaar vindt

ze het nog steeds een fascinerende bezigheid: 'Je wordt even onderdeel van zo'n familie. Je kijkt naar wat ze nodig hebben en je hebt te maken met mensen in hun kwetsbaarste momenten. Voor die mensen wil ik werken. Zo'n uitvaart is een voorstelling, het is theater, maar dan in het echt, het is de werkelijkheid. De nabestaande is de hoofdrolspeler en die ga ik helpen.'

Troost

Emoties vergen energie. Daarom is goed eten van belang. Vaak kookt ze wat familie en vrienden aan de overledene doet denken, wat die zelf vaak kookte voor gasten. Dat geeft weer aanleiding voor gesprekken over de overledene. En verder: 'Ik ga ook op zoek naar wat past bij de overledene en de nabestaanden, zo specifiek mogelijk en hoe dan ook met veel smaak. Ik presenteer graag blini's met zalm: heel sappig, klein, goed van smaak. Altijd iets zoets toe, chocolade is favoriet. Ik maak zelf krachtige basisbouillons op voorraad, voor goeie soep. En ik geef alles klein: makkelijk te hanteren, wat je gedachteloos weg kunt eten, maar intussen geeft het echt kracht.'

Ze heeft nog geen opdrachtgevers meegemaakt die om donkergekleurde hapjes of taarten vroegen: 'Nee, zelfs geen zwarte pruimenvlaai. Maar wat niet is, kan nog komen.' Bij een uitvaart zit er tussen het inventariseren van de wensen en

de uitvoering weinig tijd. Maar alle onderdelen, de gerechten, het personeel, de inhuur en de aankleding moeten op elkaar afgestemd zijn: 'Bij de presentatie wil ik dat de aandacht getrokken wordt naar het gerecht. Ik kleed ook de tafels aan, met bloemen en servies. Het totaalplaatje moet kloppen.'

Hoeveel uitvaarten ze heeft gedaan, weet ze niet: 'Nooit geteld, maar als ik het had gedaan, was ik de tel kwijtgeraakt.'

Grafbeplanting

Door de coronamaatregelen viel het cateringwerk volledig stil. Ze werd gedwongen om te bedenken wat er dan nog wel mogelijk was: 'Stilzitten is niks voor mij en ik ben me gaan verdiepen in de kunst en de techniek van grafbeplanting. Daarin vind ik dezelfde voldoening die ik met cateren bereik. Met mijn handen werken, bijdragen aan de vormgeving van betekenisvolle momenten. Dat er geen strikte deadlines op zitten, vind ik een verademing. Net als bij het koken laat je je leiden en inspireren door de seizoenen. Grafbeplanting heeft niet de vluchtigheid van een cateringproject, en ook dat bevalt me goed. Misschien is het geen gebruikelijke combinatie, maar voor mij is het een natuurlijke uitbreiding van mijn cateringwerk.'

Korrie Korevaart

Marijt Schaab bezig met grafbeplanting.

Toen... in Nijmegen

Tweemaal een blik vanuit de dan pas aangelegde begraafplaats Rustoord aan de Postweg in Nijmegen, naar de achterzijde van het poortgebouw. Dit toegangsgebouw in neoclassicistische stijl is ontworpen door architect W.J. Maurits (1856-1913) en A. Wijers. Beiden waren volgens een plaquette 'diakenen'. De foto's zijn gemaakt door G. Korfmacher (1835-1914) in 1897, dus rond de opening van de begraafplaats die in 2022 het honderdvijftig jarig bestaan viert. Zie daarvoor in dit nummer pagina 22-23. Foto's Fotocollectie Regionaal Archief Nijmegen, objectnummers F39534 en F39535.